

Політика, історія, культура

УДК 930.2Драгоманов:342.7(094)

Адамович Н.М.,

канд. істор. наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Хартії вольності у дослідженнях М.П. Драгоманова

У статті висвітлюється маловідома сторінка наукової спадщини М.П. Драгоманова зі всесвітньої історії. Аналізується праця «Старі хартії вольності», в якій досліджується процес виникнення та розвитку на території Середньовічної Англії таких понять як права людини, свобода, вільність, рівність перед законом, а також становлення постійного представницького органу влади – англійського парламенту. Стверджується, що ідеї свободи та вільності займали надзвичайно важливе місце у творчості вченого.

Ключові слова: М.П. Драгоманов, «Велика хартія Вольностей», права та вольності, «Старі хартії вольності», Римська імперія, уітангемот, Середньовічна Англія.

Михайло Петрович Драгоманов відомий як в Україні, так і в усьому світі як видатний історик, педагог, фольклорист, етнограф, літературний критик, публіцист, філософ, громадський та політичний діяч. Величезний творчий доробок, широкий діапазон наукових інтересів, глибокий аналіз, оригінальність та вагомість думок, активна громадська позиція забезпечили йому непинну увагу з боку науковців.

Однак, тривалий час дослідники творчості вченого зосереджували увагу переважно на його працях, присвячених політичній діяльності, філософії, історії та культурі України, в той час як твори із всесвітньої історії досліджувалися не досить ґрунтовно. Хоча власне вивчення питань всесвітньої історії займало надзвичайно важливе місце у сфері наукових інтересів М.П. Драгоманова як історика. Адже дослідженню та викладанню всесвітньої історії вчений віддав більшу частину років зі своєї 30-річної наукової діяльності, був автором близько 20 наукових праць з цієї тематики, захистив дисертацію *pro venia legendi* на тему «Імператор Тіберій» (1864), магістерську дисертацію «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» (1869), викладав курси давньосхідної, античної та нової історії у Київському Університеті Св. Володимира та у Вищому училищі в Софії [4; 6].

Аналіз наукової спадщини М.П. Драгоманова у сфері всесвітньої історії засвідчує його інтерес до історії античного світу, історії стародавнього Сходу, історії середніх віків та нової історії країн Західної Європи, історії античної давньогрецької та римської правових традицій, історії релігії, історіографії сходознавства та антикознавства тощо. Головною заслугою М.П. Драгоманова як історика-романіста є історичний аналіз форм правління, державного устрою та політичного режиму різних держав у минулому, їх соціального, економічного, національного та культурного розвитку, вивчення та синтез досвіду світової суспільно-політичної і правової думки.

Впродовж останніх десятиліть чимало аспектів цього напрямку творчого спадку вченого досліджувалися в публікаціях В.В. Ставнюка, О.М. Петречка, А.О. Ігнат'євої, О.О. Слесаренко,

В.П. Гарнаги, В.В. Лагодзінського [2; 3; 8–15]. Проте, у працях висвітлювались головним чином антикознавча спадщина М.П. Драгоманова, що й не дивно, якщо врахувати той факт, що лівову частку історичних творів автора із всесвітньої історії становили твори з історії Стародавнього Риму. Водночас існує ще чимало площин творчості М.П. Драгоманова у сфері всесвітньої історії, які досі залишалися поза увагою науковців. Так, погляди М.П. Драгоманова на політичну історію країн Західної Європи дослідниками його творчості практично не аналізувалися.

Саме тому дослідження праці М.П. Драгоманова, що стосується процесу зародження на теренах Середньовічної Англії прав та вольностей, набуває особливої актуальності.

Твір «Старі хартії вільності» був написаний М.П. Драгомановим на останньому році життя і не був завершений у зв'язку зі смертю. Він складається з двох частин і обривається аналізом змісту Великої Хартії Вольностей, прийнятій в Англії у 1215 р. за часів правління короля Іоанна Безземельного, та висвітленням повноважень утвореної у 1265 р. постійно діючої представницької установи – англійського парламенту. Далі, за словами І.Я. Франка, який і видав цей твір після смерті М.П. Драгоманова, автор мав на меті написати розділ про фламандські хартії вільності [7, с. 84].

У «Старих хартіях вільності» М.П. Драгоманов простежує виникнення та розвиток таких понять як права людини, свобода, вільність, рівність перед законом. Як відомо, питання національного відродження та боротьби за права і свободи людини займали ключове місце в усій творчості вченого. Це неодноразово підкреслювалося дослідниками поглядів науковця. Так, І.Я. Франко у своїй статті, де порушувалися питання суспільно-політичних поглядів М.П. Драгоманова, зазначав: «Лібералізм Драгоманова ґрунтувався наперед усього на широко відчутих правах людської одиниці, на автономії особистості, на свободі слова і думки» [16, с. 237]. Т.Г. Андрусак стверджував: «У Драгоманова нема праці, в якій би він системно і повно виклав своє розуміння інституту прав людини, водночас нема в нього жодної історичної чи публіцистичної праці, в якій би він не торкався тих чи інших прав і свобод людини» [1, с. 43].

Безперечно, що головною думкою у цьому дослідженні є твердження автора про визначальний вплив розширення та утвердження прав людини на загальний процес суспільного розвитку. «Оглядаючи важливий шлях людей до всестороннього і вільного розвитку людської особистості, історик відноситься благородно до всього, що розширює свободу особи, чим би воно не було викликано», – наголошував він [5, с. 191]. Головним завданням «Старих хартії вільності», за висловом самого М.П. Драгоманова, був намір «...показати нашій читаючій громаді частину результатів, здобутих цією археологією про старе європейське політичне життя і про вагу його для виробу новіших політичних порядків і прав» [7, с. 34].

У першій частині твору вчений аналізував та порівнював інститути народного самоуправління, які існували у країнах стародавнього Сходу, Греції, Риму, Візантії, слов'янських народів.

Аналізуючи розвиток людства, М.П. Драгоманов дійшов висновку, що свобода – це явище доісторичне, а насильство, соціальний та національний гніт виникають лише на певному етапі існування суспільства. «Науково історичний дослід, вкупі з вияснюванням державно-правових думок показав, що наші теперішні думки про вільність, це продукт складного міжнародного політичного і розумового процесу і не можуть бути признані цілком однаковими ні з якими стародавніми думками, – але що дійсно в старовину були два періоди існування по-своєму, вільних порядків: первісний і середньовічний. Первісні вільні порядки, громадсько-племінні, подібні до тих, які описав Тацит в своєму творі про германців, або до тих, які у південних слов'ян бачили візантійські письменники, і про котрих існування у руських слов'ян ще в XI до XIII ст. говорять на кожній сторінці літописі руські, – безперечно були в усіх європейських народів», – підкреслював М.П. Драгоманов [7, с. 5].

Головною ознакою таких порядків вчений називав існування народних зборів – віча, купи, громади, здатних тією чи іншою мірою протистояти владі старійшини або начальника. І далі додавав: «По правді кажучи, порядки такі – загальнолюдські, бо їх існування

одкрила етнографія у теперішніх диких народів, а історія показала і у народів давнього Сходу до зросту серед них вояцько-жрецьких деспотій» [7, с. 5]. Власне сам факт існування в країнах стародавнього Сходу сільських громад нагадує, за переконанням М.П. Драгоманова, про спільність для всіх народів вихідної точки історії державних порядків.

Вчений наголошував, що з появою держави люди почали втрачати свою первинну свободу, однак завжди прагнули її повернути. За словами М.П. Драгоманова, саме східна громадська самоуправа стала свідченням того, що і східні народи від початку свого існування були вільними, але не змогли утримати функції самоуправління у процесі еволюції [7, с. 6].

На думку вченого, з розвитком цивілізації удосконалювалися і поняття свободи та прав людини. Будучи добре знайомим з творами мислителів стародавнього світу М.П. Драгоманов знаходив у них підтвердження власної точки зору щодо споконвічного прагнення всіх народів до вільності, цитуючи твори Есхіла, Геродота, Еврипіда, Полібія, Аристотеля, Цицерона, Сенеки.

Аналізуючи розвиток грецької цивілізації, він зауважував, що греки – це «...народ, котрий вславився своєю вільністю над усіма, в початку своєї писаної історії покорявся царям і устами своїх співців вимовляв монархічні думки». Проте, здобувши функції самоуправління, «вони стали першими над сусідами», впевнено ставши на шлях демократії [7, с. 12].

Що ж до історії Стародавнього Риму, то, на переконання вченого, найпрогресивнішим явищем у ній був період Римської імперії, оскільки саме тоді значно розширилися права всіх жителів країни порівняно з періодом Республіки. Характеризуючи ці часи, М.П. Драгоманов констатував, що «...римська держава поступала наперед в справі розширення цивільних прав провінціалів, котрим імператори давали права римських городян, аж поки при одному з найгірших імператорів, Каракаллі (211–217), не завершилась одна з найважливіших подій в історії, цебто: римське право горожанства було дано всім вільним (не рабам) мешканцям римської держави» [7, с. 23]. Цю подію вчений вважав головною для всієї історії Стародавнього Риму, відзначаючи при цьому, що з часу невдачі італійської федерації поступ у цивільній горожанській вільності пішов на спад. Крім політичних мотивів, причинами цього, на думку М.П. Драгоманова, були розвиток філософії у напрямі космополітизму, або гуманізму, який і призвів до байдужості до власне політичного життя в громадах. З появою на теренах Римської імперії християнства вчений пов'язував поширення у римському суспільстві думки про обов'язок кожного християнина підкорятися державному володарю.

Водночас, саме Римська імперія, на думку М.П. Драгоманова, з її панівною гуманітарною і космополітичною системою, стоїчною філософією, розвинутими освітою та законодавством, послідовним розширенням прав і самоврядування місцевих громад та провінцій, покращанням долі рабів, наданням жінкам правової рівності з чоловіками, стала тією основою, на якій розвивалися поняття свободи і прав людини.

У своїй праці М.П. Драгоманов вдавався до пояснення первісної історії через події давньої і навпаки. «Головний інтерес середніх віків і головна трудність їх досліду», – підкреслював він, – «в тому, що все середньовічне життя є дуже складний конгломерат явищ, з котрих одні були принесені в римський світ новоєвропейськими народами, що стояли на таких ступенях розвитку, які вже давно були пережиті греками і римлянами, а другі вдержались з часів греко-римо-християнських і після нападу цих варварів і розвивались в їх нових державах» [7, с. 28].

Вчений категорично не погоджувався з думками багатьох істориків з приводу провідної ролі германських племен у процесі зародження та розвитку свободи і прав людини. «Між істориками і досі йдуть суперечки про те, які з середньовічних порядків у Західній Європі треба приписати «началам» римським, а які новим «варварським», котрі не зовсім точно звуться германськими, бо одні з їх, наприклад, народні ради того типу, який описаний в Тацитовій Германії, були порядки спільні всім варварам, а другі, наприклад, порядки феодално-класові, склались уже досить пізно після завоювання германцями римських країн», – наголошував М.П. Драгоманов [7, с. 28].

На думку вченого, прояви представницьких порядків зародилися саме у Римській імперії у вигляді провінційних зборів. Здійснюючи історичне дослідження неупереджено, не можна

не відзначити, що у першу половину середніх віків у державах Західної Європи, навіть чисто германських, не лише збільшилися класові поділи між людом, а й політичні ідеали та порядки наблизилися до римсько-візантійських, стверджував він. І саме «...варварська роздробленість адміністрації не давала тим порядкам дійти зовсім до римсько-візантійського ідеалу» [7, с. 30].

Натомість «старогерманські принципи вільності», які проявлялися в народних радах Германії за часів Тацита, у західноєвропейських державах після великого переселення народів, якщо і залишилися, то майже перестали функціонувати. А тому новоевропейські вільні політичні порядки, якщо й проявилися в середні віки в чітко означених формах класових привілеїв, в земських радах, в представницьких соборах, то лише не раніше XIII–XIV ст., – переконував М.П. Драгоманов [7, с. 30].

Друга частина праці присвячена власне дослідженню політичної історії Середньовічної Англії. Вибір на користь саме цієї західноєвропейської держави вчений пояснював тим, що «...в XVIII ст. з великих держав Європи тільки в Англії буда державна вільність» [7, с. 3]. Аналізуючи політичний устрій саксонської Англії, М.П. Драгоманов не переставав наголошувати на першості країни серед інших середньовічних держав Західної Європи у питаннях державотворення, порівнюючи Англію з Римською імперією та характеризуючи її, як «...найбільш германську державу, з числа зложених по колишніх римських провінціях», котра раніше за всіх дійшла до «римського ідеалу» [7, с. 39].

Досліджуючи головний політичний орган англо-саксонської влади – уїтанагемот, аналізуючи його склад та функції, вчений дійшов висновку про його не досить демократичний склад, відзначив, що його компетенції не регламентувалися ніякими законами і були справою випадку. «Випадки, в котрих говориться про присутність народу на уїтанагемотах, належать до пригод надзвичайних, як вибір або посвята короля, ствердження законодавчих збірок і т.і., коли і в інтересах самого уряду було скликати як найбільше люду, не стільки для обради справи, скільки для того, щоб об'явити народові постанову, прийняту королем з його радцями, бо в ті часи другі способи публікації були трудні. Або це були пригоди революційні, як переміна короля, коли заінтересована сторона являлась з своїм військом, приводила як найбільше своїх прихильників і всилювалась надати своїм учинкам якнайбільше загальнонародний характер. Звичайні ж збори уїтанагемотів були не многлюдні і далеко не демократичні», – наголошував він [7, с. 40].

На думку М.П. Драгоманова, завоювання Англії нормандцями надало політичній єдності країни нову ознаку Римської держави – сильну королівську владу, якої не було на той час ніде у Західній Європі [7, с. 40]. Описуючи державні порядки нормандської Англії, характеризуючи королів нормандської династії, їх державницьку політику, вчений підкреслював, що уїтанагемоти продовжували існувати й за тих часів, однак більше як знаряддя в руках королівської влади.

Розмірковуючи над причинами зародження державної вільності саме на теренах Англії, М.П. Драгоманов пояснював це і острівним розташуванням країни, завдяки якому Англії меншою мірою порівняно з іншими країнами Західної Європи були необхідні диктатура та постійне військо, і відносинами, що склалися в країні після нормандського завоювання, і подвійністю стану англійських правителів як королів Англії і князів різних країн у Франції, васалів своїх королів, яка значною мірою послаблювала їх енергію, і навіть династичною конкуренцією між нащадками Вільгельма I, котра декілька разів робила престол Англії *de facto* виборним і нагадувала всім мешканцям країни про верховні права короля. Але першо-причиною, на думку вченого, було те, що «...Англія, переживши раніше других західноєвропейських держав правильну систему королівського абсолютизму, раніше других мусила приступити і до того, щоб систематично ж його урізувати» [7, с. 45].

Вивчаючи обставини видання першої хартії вольностей англійським королем Генріхом I Боклерком у 1101 р., М.П. Драгоманов наголошував, що монарх погодився піти на деякі поступки підлеглим, намагаючись забезпечити собі підтримку англонормандської аристократії та духовенства, у той час, коли його позиції на престолі були досить хиткими. Згодом

же, з посиленням влади Генріха I, останній почав ігнорувати дані ним обіцянки та зловживати королівськими привілеями.

Аналізуючи наступні хартії, видані англійськими королями Стефаном Блуаським у 1136 р. та Генріхом II Плантагенетом у 1154 р., вчений констатував у їх змісті помітний прогрес думок про вільність і рівність усіх людей перед державою та зародження усвідомленого ставлення до ustalених меж королівської влади [7, с. 50].

Приділяючи значну увагу аналізу державно-церковних стосунків, що склалися в країнах Західної Європи на початок XII ст., вивчаючи причини конфлікту між церквою і державою, М.П. Драгоманов наголошував, що в Англії склалися сприятливі обставини, за яких ідеї клерикального лібералізму підпорядкувалися ідеям загальних політичних прав, а кращі представники духовенства XIII ст. зрозуміли, що зможуть зберегти найкращі вольності для церкви лише у тому випадку, якщо спільно зі світськими феодалами здобудуть певні загальні суто політичні свободи.

Чергове загострення державно-церковних стосунків, викликане вступом на англійський престол короля Іоанна Безземельного, вплинуло, як вважав М.П. Драгоманов, на прийняття у 1215 р. «Великої хартії вольностей», адже, за словами вченого: «приведені в зв'язок з правами земськими ідеї англійських клерикалів стали вихідною точкою всенародної свободи» [7, с. 64].

Досліджуючи «Велику хартію вольностей», М.П. Драгоманов наголошував, що, зважаючи на деякі положення документу, його можна вважати конституційним. «Але вона вийшла не з теоретичних думок про вільність, а з конкретної боротьби тодішніх вищих станів англійських з королівським урядом і не так з королівською владою в принципі, як з її тяжкими, безпорядними утисками. Через те в ній справді політичних пунктів не багато, а більша частина їх належить до впорядкування феодальних відносин і до вкорочення самоволі королівських урядників», – зауважував він [7, с. 66].

У своїй праці вчений не ставив за мету аналізувати зміст усієї хартії, лише побіжно згадуючи про деякі з її параграфів, називаючи їх пунктами за аналогією з умовами українських козаків з московськими царями [7, с. 66]. У той самий час особливий інтерес у нього викликали положення хартії, які стосувалися загальних прав і свобод. Зокрема, М.П. Драгоманов наголошував на важливості 13 пункту документа, яким надавались права вольності і вільних звичаїв м. Лондону та іншим міським громадам, бургам, містам та портам. Дослідник вважав, що цим пунктом англійські магнати привернули до себе міщан та заклали «одну з міцніших підвалин для зросту вольностей у Англії» [7, с. 68].

Велике значення для розвитку вольностей, на думку автора, мали 33 та 35 пункти хартії, згідно з якими король дав обіцянку знести всі загороди по річках Англії та встановити єдину систему мір та ваги по всій державі. Як зауважував М.П. Драгоманов, «...в цих установах видно увагу до торговельних інтересів а також розумну державну централізацію там, де вона дійсно потрібна для людності. Цими установами Англія дістала потрібну для торгу одномірність набагато раніше, ніж усі інші європейські держави» [7, с. 68].

Конституційними та ліберально-політичними, на думку автора, були також пункти хартії, які стосувалися податків та прав особистості. На перше місце серед них М.П. Драгоманов виносив пункт 12, котрим обмежувалось право короля на збір податків рішенням спільної ради царства – *per commune consilium regni nostri*, та пункт 14, де йшлося про склад майбутньої ради.

Автор наголошував, що магнати, які складали текст хартії, повели себе мудро, визнавши за своїми васалами такі ж права та свободи, які, у свою чергу, вимагали від короля. Про що йшлося, зокрема, у 15 та 60 пунктах хартії. Такий крок, на переконання М.П. Драгоманова зацікавив у підтримці хартії, яка ставала загальноземельним правом, усіх вільних людей Англії.

Чи не найважливішими пунктами хартії, з яких і беруть власне початок права особи, «...того, що теперішня політична наука зве правами людини (*droits de l'homme*), або основними правами (*Grundrechte*)», вважав вчений 39 та 42 пункти документа, якими передбачалося законне забезпечення прав вільної людини та прав вільного пересування [7, с. 69].

Далекозорим і мудрим називав М.П. Драгоманов також право вільного пересування та проживання на території країни для іноземних купців, надане 41 пунктом хартії.

Цікаво, що гарантію дотримання положень хартії королем, зафіксовану у пункті 61, М.П. Драгоманов вважав «трохи чудненькою, як на теперішні часи державні», але цілком закономірною для середньовіччя [7, с. 69].

Описуючи склад та повноваження комітету 25 баронів, покликаного обмежувати волю короля, вчений критикував цей орган, зауважуючи, що «*distingere et gravare* – це був наївний старосвітський трибунал конфлікту між урядом королівським і правом, дивна для теперішніх часів гарантія того, що умова між королем і підданими буде виконана: право війни проти короля, котре дає сам король і до присяги на котре він сам обіцяє примусити своїх підданих» [7, с. 70].

Наводячи загальну оцінку хартії, М.П. Драгоманов був переконаний, що «Велика хартія вольностей» була для свого часу занадто радикальним документом і заради того, щоб її положення стали непорушним законом у державі, англійським лібералам довелося вести довготривалу боротьбу [7, с. 71].

Аналізуючи боротьбу баронів за обмеження королівської влади в особі англійського короля Генріха III, М.П. Драгоманов констатував, що головним завданням у ній було змагання парламентів за можливість поставити в свою залежність адміністративну державну машину, яка перебувала в руках короля.

Скликаний 20 січня 1265 р. парламент, на переконання вченого, став першим парламентом в історії Англії, який так чи інакше представляв інтереси всіх вільних станів у державі – баронів, вищого духовництва, представників міст і рицарства. Таким чином, ліберальна партія під керівництвом Симона де Монфора «може вважатись матір'ю національного представництва в Англії», наголошував він [7, с. 77].

Подальші намагання короля Едуарда I Довгоногого, якого вчений вважав взірцем англійського консерватизму, повернути собі переважне право короля на збір податків та війська викликали різкий супротив з боку васалів, привели до видання у 1297 та 1300 р. двох редакцій статутів *Confirmatio Cartarum* («Підтвердження хартій») та *Inspeximus*, істотно обмежуючих свавілля короля [7, с. 80].

Надзвичайно важливим кроком на шляху подальшого розвитку англійського парламентаризму та однією з основ англійського державного права вчений вважав ухвалення статуту *De tallagio non concedendo* («Про несплату податку»), зміст якого, за оцінкою М.П. Драгоманова, передавав суть тієї боротьби, яку вели парламенти у 1297–1330 рр., і зводився до заборони збирати будь-які податки у державі без згоди всіх вільних людей [7, с. 82].

Таким чином, вчений наголошував, що саме за часів правління Едуарда I в Англії утворилися конституційна монархія та політична свобода, які міцно трималися на засадах неможливості покарання людини без рішення суду та надання обов'язкової згоди парламентом на стягнення з неї податків. І хоча на практиці ці дві умови стали непорушними лише після «Славної революції» 1688 р., однак, вже починаючи з XIV ст., ні пересічні громадяни, здобувши права та вольності, не мали наміру зрікатися їх, ні англійські королі не наважувалися їх ігнорувати.

З парламентського права ухвалювати податки пізніше розвинулися право парламентів на контроль за державними видатками та право законодавчої ініціативи, констатував М.П. Драгоманов.

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що ідеї свободи і вольності у праці М.П. Драгоманова подаються автором як природна потреба людини. На його думку, права і свободи – це загальнолюдська цінність, у досягненні та охороні якої мають бути зацікавлені всі, хто прагне суспільного розвитку. Наявність прав та свобод людини є гарантом успішного розвитку будь-якої держави, а першочергове завдання державної влади полягає у гарантії захисту цих категорій. Незаперечним є те, що у разі закінчення М.П. Драгомановим «Старих хартій вольності», зазначена праця могла б стати фундаментальним дослідженням еволюції прав і свобод людини.

Література:

1. Андрусак Т.Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини) / Т.Г. Андрусак. – Львів, 1998. – 189 с.

2. Гарнага В.П. Творчість Корнелія Тацита у дослідженнях М.П. Драгоманова / В.П. Гарнага // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 27–33.
3. Гарнага В.П. Формування наукових інтересів та методології М.П. Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу у полтавський період його життя / В.П. Гарнага // Історичні етюди: зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 2. – С. 146-149.
4. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К.: Тип-я ун-та, 1869. – Ч. 1. – VIII. – 417 с.
5. Драгоманов М.П. Листи до І. Франка і інших 1882–1886 / М.П. Драгоманов. – Львів, 1996. – 234 с.
6. Драгоманов М. Программа по истории Древнего Востока, представленная историко-филологическому факультету приват-доцентом М. Драгомановым / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1865. – № 10. – Отд. II. – С. 1-6.
7. Драгоманов М.П. Старі хартії вільності: Історичні нариси / М.П. Драгоманов. – Вид. 2-ге. – Ранок, 1907. – 84 с.
8. Ігнат'єва А.О. Проблема «римського мира» в творчестві М.П. Драгоманова / А.О. Ігнат'єва // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 61-ї Міжнар. наук. конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 25 квіт. 2008 р.). – Х.: Вид-во ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 119-121.
9. Ігнат'єва А.О. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М.П. Драгоманова / А.О. Ігнат'єва // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 185-193.
10. Лагодзінський В.В. Елліністичні студії Михайла Драгоманова / В.В. Лагодзінський // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова УАН. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – Вип. 61 (№6). – С. 109-114.
11. Лагодзінський В.В. Михайло Драгоманов про сенс історії Риму / В.В. Лагодзінський // Історія українського козацтва в публікаціях часопису «Русская старина»: наук. вісник: зб. наук. праць. / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Українська АН. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 62 (№ 7) – С. 90-94.
12. Петrenchко О. Античні студії Михайла Драгоманова / Олег Петrenchко // Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина // Хроніка-2000. – 2010. – Вип. 2 (84). – С. 433-441.
13. Петrenchко О. Оцінка Тіберія у творчості Михайла Драгоманова / О. Петrenchко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип. II. – С. 103 –107.
14. Слесаренко О.О. Стародавня історія в поглядах Драгоманова / О.О. Слесаренко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. – 2012. – № 1 (61). – С. 125-130.
15. Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова / В.В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46–54.
16. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXV. – Кн. 8. – С. 226-240.

Адамович Н.Н., канд. истор. наук, ассистент кафедры истории древнего мира и средних веков Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Хартии вольности в исследованиях М.П. Драгоманова. В статье освещается малоизвестная страница научного наследия М.П. Драгоманова по всемирной истории. Анализируется работа «Старые хартии вольности», в которой исследуется процесс возникновения и развития на территории Средневековой Англии таких понятий как права человека, свобода, вольность, равенство перед законом, а также становление постоянно действующего представительного органа власти – английского парламента. Утверждается, что идеи свободы и вольности занимали чрезвычайно важное место в творчестве ученого.

Ключевые слова: М.П. Драгоманов, «Большая хартия Вольностей», права и вольности, «Старые хартии вольности», Римская империя, утангемот, Средневековая Англия.

Adamovich N.N., Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of Department of History of Ancient and Medieval History of Kyiv National University named after Taras Shevchenko Magna Carta in studies of Mikhaïlo Dragomanov.

The article deals with the little known pages of M.P. Dragomanov's scientific heritage on the world history. The Mikhaïlo Dragomanov's scientific «Old Magna Carta» is analyzed in the article. The paper examines the emergence and development of such concepts as human rights, freedom, liberty, equality in the terms of the law on the territory of medieval England as well as the establishment of a permanent representative body of power - the British Parliament. It is argued that ideas of freedom and liberty occupied an extremely important place in the works of the scientist.

Key words: Mikhaïlo Dragomanov, Magna Carta, rights and liberties.